

מרון הגאון רבי שאול ישראלי זצ"ל

בענין כפיה על הצדקה¹ (קמחא דפסחא)

כפיה במצוה ששכרה בצידה – תירוץ המשנה למלך והקשיים עליו

א. בכתובות מ"ט, ב: "רבא כפייה... ואפיק מיניה ד' מאות זוזי לצדקה". ובתוספות שם (וד"ה אכפייה רבא) כתבו לפי תירוץ אחד, דאף על פי דצדקה הוי מצות עשה שמתן שכרה בצדה שאין בית דין של מטה מוזהרים לכופה, "בצדקה איכא תרי לאוי – לא תאמץ ולא תקפוץ". ובספר בית יעקב (לבעל הנתיות על כתובות שם) הקשה, דאם כן אמאי אמרינן "פרוטה דרב יוסף". היינו, שכשעוסק במצוה פטור ממצות צדקה, והרי עוסק במצוה פוטר רק מצות עשה, ואילו הכא הוי לא תעשה².

ב. והנה בקצות החושן סימן צ"ז סק"ט הקשה על פי תירוץ זה של התוספות, שהובא גם להלכה ביו"ד הלכות צדקה (סימן רמ"ח סק"ג, וש"ך שם), מה אמר שם הרמ"א (חושן משפט שם סעיף ט"ז), דאין כופין על מצות השבת העבוס משום דהוי מצות עשה דמתן שכרה בצדה, הרי גם בהשבת עבוס איכא לא תעשה כמבואר ברמב"ם (הלכות מלוה ולוה ג', ה) – לא תשכב בעבוסו, ובכהאי גוונא הרי נקטינן דכופין.

קושיא זו כבר הקשה המשנה למלך פ"ג מהלכות עבדים הי"ד (וד"ה והרי), ותריך: "ואפשר לומר, דשאני השבת עבוס שהוא לאו הניתק לעשה וכדאמרינן פרק אלו הן הלוקין, ומשום הכי לא כייפינן ליה משום לאויה. אבל בצדקה שאינו ניתק לעשה כייפינן ליה". ובמנחת חינוך (מצוה תקפ"ז) כתב, שלא הבין תירוץ.

את טעמו של המנחת חינוך יש להבין משני פנים:

א', במה שמסתמך על הגמרא במכות (ט"ז), דהשבת עבוס הוי לאו הניתק לעשה, אך שם המדובר על לאו של מי שנכנס לבית חברו ולקח המשכון בעל כרחו, דבזה עבר על הלאו דלא תבא אל ביתו לעבוס עבוסו, ועל זה הוא דאמרינן שם דהוי לאו הניתק לעשה, דמתקן על ידי שמשביב העבוס בזמנו; אבל כאן הרי הקושיא של המשנה למלך היא מצד הלא תעשה דלא תשכב בעבוסו, דזה לא תעשה גם בעבוס שקיבל ברשות, ועל זה כלל לא אמרו שם שזה לאו הניתק לעשה. ובאמת לא שייך כלל להגיד על זה שמתקן הלא תעשה על ידי שמחזיר העבוס בזמנו (כסות לילה בלילה, וכסות יום ביום). דאי עושה כדן ומחזיר בזמן, הרי כשם שקיים המצות עשה כן לא עבר כלל על הלא תעשה דלא תשכב בעבוסו, שהרי כלל לא שכב בעודו אצלו. ואילו כשעבר על הלא תעשה הרי גם לא קיים העשה.

1 ראה גם חוות בנימין סימן צ"ב – בענין כפיה ושעבוד נכסים בצדקה.

2 תמוה קצת שהתעורר להקשות זאת רק על תירוץ התוספות, והרי זה דבר ברור ומפורש בתורה שיש בצדקה גם הלאוים הנ"ל ואין זה מחידוש התוספות. אם כן, בלא התוספות נמי תקשי.

ב', אפשר גם לומר, דאינו מובן עצם תירוצו של המשנה למלך, דמה בכך שהעשה הזה מנתק הלא תעשה, אטו משום זה אין דין כפיה על הלא תעשה – שינתקו על ידי קיום העשה. והרי כך, למשל, מי שעבר על לא תעשה דגזילה, דהוי נמי ניתק לעשה להשיב הגזילה, בית דין כופין אותו שיעשה זאת, שיקיים העשה וינתק הלא תעשה. אם כן אינו מובן כלל מהו זה שמתרץ, שהלאו הוא ניתק לעשה.

שיטת ההפלאה

ג. ונראה לתרץ כוונת המשנה למלך מהקושיא השניה והוא בהקדם מה שכתב ההפלאה בתוספות דילן הנ"ל, דהעיר דתוספות דילן כתבו דאיכא תרי לאוי בצדקה, ואילו בבבא בתרא דף ח: (ד"ה אכפיה), דאיכא נמי תירוץ זה בתוספות, כתבו דאיכא בה לאו, ולא כתבו דאיכא בה תרי לאוי.

והסביר בהפלאה, דהלא תעשה דבצדקה הוי נמי לאו הניתק לעשה, דעל ידי שמקיים מצות עשה דצדקה מקיים הלא תעשה דלא תאמץ ולא תקפוץ. (היינו אם, למשל, היה לפנינו עני ולא נתן לו צדקה, ועבר על הנ"ל, יש לו אפשרות לתקן על ידי שיחזירנו ויתן לו הצדקה). אכן נקטינו במסכת מכות, דלאו הניתק לעשה הוא רק נגד לאו אחד, ואילו אם יש שני לאוין בדבר, רק לאו אחד מהם מתנתק ומתוקן על ידי קיום המצות עשה, ואילו הלאו השני במקומו עומד.

על כן כתבו התוספות בדקדוק, דאיכא תרתי לאוי בצדקה, דאילו לאו אחד הרי ניתק על ידי המצות עשה, וכיון דבמצות עשה דצדקה נאמר למען יברכך – מתן שכרה בצדה, ממילא הלא תעשה שמתנתק על ידי המצות עשה הזאת הרי הוא בגדר לא תעשה דמתן שכרו בצדו ואין בו כפיה כמו שאין כפיה על מצות עשה שמתן שכרה בצדה. ולזה כתבו התוספות, דאיכא תרי לאוי. היינו, דאם אמנם לאו אחד מתנתק ונחשב כלא תעשה שמתן שכרו בצדו שאין מוזהרים עליו לכופו, אך על כל פנים יש דין כפיה מצד הלאו השני. עכת"ד של ההפלאה.

ולפי זה יש להבין דברי המשנה למלך במה שכתב לתרץ דהמצות עשה דהשבת העבוט הוי מתן שכרה בצדה, דקשה כנ"ל – מה בכך, הא על כל פנים יש לכופו לקיים העשה כדי לנתק הלא תעשה, וכמו בגזל, וכנ"ל. אכן לפי הסבר ההפלאה, הרי מאחר שהעשה הזה שבא לנתק הלא תעשה ולתקנו הוא עשה שמתן שכרו בצדו, ממילא גם הלא תעשה שהוא בא לתקן הוא בגדר זה של מתן שכרו בצדו, דעל ידי שמקיים העשה מקבל שכרו, ובזה אין בית דין מוזהרים עליו.

פירוש הדברים, שהסיבה שאין כפיה בלאו זה איננה בגלל שהוא לאו הניתק לעשה, אלא מפני שהוא ניתק לעשה מסוג זה שמתן שכרו בצדו, על כן גם הלא תעשה הוא בגדר מתן שכרו בצדו. ודו"ק³.

3. אכן קושיא ראשונה שהקשינו במשנה למלך בעינה עומדת. ולא ידעתי לה פירוק וצ"ע.

מחלוקת המשנה למלך וההפלאה

ד. ומכל מקום חזינו, דאיכא פלוגתא בין המשנה למלך להפלאה, אי לאו דצדקה הוי לאו הניתק לעשה. דמהמשנה למלך נראה, שנוקט בפשיטות דשני הלאוין של צדקה אינם בגדר לאו הניתק לעשה, ואילו לפי ההפלאה לפחות לא תעשה אחד הוי בגדר ניתק לעשה.

ובקצות החושן הנ"ל נמי משמע שנוקט ששני הלאוין שבצדקה אינם בגדר לאו הניתק לעשה, שכתב שם שהא שאין לוקים עליהם הוא משום דאין בהם מעשה. ולא הזכיר כלל סברא זו דבעל ההפלאה. וצריך עיון לכאורה במאי פליגי, ולכאורה הרי צדק ההפלאה, דכיון דשני לאוי כתיבי בהדי המצות עשה, הרי זהו בגדר ניתק לעשה.

ונראית כוונתם על פי מה שכתבו התוספות מכות י"ד, ב ד"ה כל לא תעשה, דמה שאמרו שם בגמרא כל לא תעשה שקדמו עשה לוקין עליו הפירוש הוא לא מצד שקדם בלשון הכתובים, אלא כל שהעשה יש לו קיום מצד עצמו ואין זקוק שיעבור קודם על הלא תעשה לקיומו לוקין על הלא תעשה. כי אז אין שום הוכחה שהוא בא לנתק הלא תעשה, ועל כן אמרינן שהלא תעשה שעבר עבר, ואינו מתקנו גם על ידי העשה. אבל אם העשה אינו ניתן לקיום אלא אם כן עבר לפני כן על הלא תעשה, כל כהאי גוונא הוא שנקרא לאו הניתק לעשה. והדוגמא – גזל, דהעשה של והשיב את הגזילה שייך רק לאחר שעבר וגזל, על כן הוי לאו הניתק לעשה (וע"ע תוספות שם דף ט"ז, א ד"ה והא איכא).

ה. על פי זה נראה לבאר שיטת המשנה למלך שנוקט כנ"ל שאין בצדקה לאו הניתק לעשה, שהרי מצות נתינת צדקה אינה קשורה בהכרח במה שעובר לפני כן על לא תאמץ ולא תקפוץ, אלא יש לה למצות עשה קיום בפני עצמה. על כן לא שייך לראותה כאילו בא לנתק ולתקן את הלאוים הנ"ל והרי זה בגדר לא תעשה שקדמו עשה שאינו נחשב לאו הניתק לעשה. זוהי שיטת המשנה למלך וקצות החושן.

אולם הן לא כן הם דברי ההפלאה. ונראה לבאר כוונתו, דבצדקה אמנם אין העשה זקוק לשם קיומו שיעבר לפני כן על הלאוים. אך, מאידך גיסא, הן אין משמעות ללאוים אלה, אלא בתור הכשרה וסילוק מכשולים שבלב לקיום העשה של צדקה. כלומר, שרק מכיון שישנה מצות עשה של מתן צדקה, ובמקום שישנה המצות עשה הזה, אז באים הלאוים הנ"ל, שלא ימנע מלקיים המצות עשה הזו. אבל לא יתכן להם שום משמעות עצמאית, היינו במקום שאין המצות עשה דצדקה. כי אם אין מצוה לתת צדקה, לא שייכי גם הלאוין דלא תאמץ ולא תקפוץ.

ולזאת סבירא ליה לבעל ההפלאה, דכיון דכל עיקרם של הלאוין הללו הם תולדה מהמצות עשה, על כן גם כהאי גוונא מנתק ומתקן הלאו על ידי תיקון העשה; שהרי כל עיקרם של הלאוים הללו לא באו אלא לשם קיום העשה. נמצא שבקיום העשה מתקן גם הלאוין. אלא שבא עליו מצד אחר, היינו שרק לאו אחד מתנתק על ידי העשה ולא שני לאוין, על כן גם כשמקיים אחר כך העשה, מכל מקום עבר על לאו אחד.

תירוץ קושית הבית יעקב

ו. ועל פי סברת בעל הפלאה הנ"ל נראה דמתורצת נמי קושית הבית יעקב שהבאנו באות א'. דעד כאן לא אמרינן דאין עוסק במצוה פטור מן המצוה, רק ממצות עשה, אבל אין עוסק במצוה פטור ממצוות לא תעשה, דודאי לא הותר למי שעוסק במצוה לעבור עבירה. דזה שייך רק בלאו שהוא קיים באופן עצמי, ואינו בא כתולדה ממצות עשה שיש עליו. ולא כן הם לאוים אלה שבצדקה שלא לאמץ לבבו ולא לקפוץ ידו, שקיימים רק במקום שקיימת המצות עשה. אבל במקום שהמצות עשה איננה הם לא שייכים כלל. על כן, כל כהאי גוונא שהוא עוסק במצוה אחרת, שממילא פטור הוא ממצות עשה דמתן הצדקה, ממילא אין שייך לגביו כלל הלאוין הללו, שכאמור אינם קיימים באופן עצמי רק כתמיכה למצות עשה וכתוצאה ממנה. אבל כשאין המצות עשה הזאת קיימת, גם הם לא שייכי. נמצא, דהא דפטור מהני לאוי כשעוסק במצוה הוא לא משום שאותה מצוה בכוחה לפטור מהלא תעשה, רק מפני שבכהאי גוונא אינם קיימים כלל, וזה מפני שהמצות עשה של צדקה אינה בכהאי גוונא, דממילא גם הלאוים שבאים כתוצאה ממנה, אינם קיימים כלל. וזה פשוט וברור.

הצורך בתקנה למעות חיטין

ז. והנה בסימן תכ"ט באו"ח ס"א: ומנהג לקנות חטים לחלקם לעניים וכל מי שדר בעיר י"ב חודש צריך ליתן לזה. ובמג"א הביא מהסמ"ק, שכיום המנהג בל' יום. ובמקור חיים (שם סק"ג) העיר מה דצריך לזה מסמ"ק ולא הביא מהמבואר כהאי גוונא ביו"ד בענין צדקה, כי כאן החיוב הוא מעין מס כמבואר בירושלמי, ובמס החיוב הוא רק כשהוא שם י"ב חודש. והא דצריך לזה לדין מס ולא סגי מצד חיוב הצדקה לחוד, מבואר שם בדבריו בריש הסעיף, דנפקא מינה אם יש לו מזון י"ד סעודות (היינו לשבוע). דמצד מצות צדקה אין חייבים לתת לו בכהאי גוונא. עיין שם. אך באמת צריך עיון, דלשם מה היה צריך לחדש חיוב חדש "מעין מס" ולתת רק למי שאין לו מזון י"ד סעודות.

אכן לפי המבואר לעיל יש לומר, שהנפקא מינה לענין עוסק במצוה (והרי לפני פסח כל בית ישראל עוסק במצוות ההכנה לכבוד הפסח). דמצד חיוב מצות צדקה היה יכול כל אחד לפטור עצמו, מצד עוסק במצוה וכו', דכפי שנתבאר הרי גם מצד הלאוין אינו מחוייב, כי הלאוין הם תולדה מהמצות עשה, וכנ"ל.

לזאת היתה התקנה "מעין מס" לומר שהחיוב הוא מכוח תקנות המקום וחיוביהם, שאין זו מצוה גרידא רק חיוב ממש "כעין מס". ועל כן גם עוסק במצוה אינו פטור.